

Nõid eesti lastekirjanduses

Triin Lees

Kõneleksin Teile täna hää meelega eesti algupärase lastekirjanduses elavatest nõidadest. Võin etteruttavalt öelda, et kuigi me arvame end olevat kursis, kes meie lasteraamatuis ringi lendavad ja nõiuvad, on tegelikult üsna keeruline kogu fantaasiakirjandusest välja sortida korraga kõik nõiad ühise perepildi jaoks. Tänapäeval sigineb lastekirjandusse kiiresti juurde üleloomulikke tegelasi ning tontide, vaimude, haldjate, paganate ja teiste olendite võimed segunevad. Lähtusin tänases ettekandes nendest nõidadest, kelle kohta lasteraamatuis otseselt on kasutatud sõna *nõid* ja jätsin seejuures puutumata nii tõlkekirjanduse nõiad kui ka eesti noortekirjanduse maagia. Mind huvitas, milliseks kujuneb lastekirjanduse nõidade perepilt, kui koondada sinna kõik kokku ja kas neid annab üldse jäädvustada ühisele pildile nii, et ei kostuks vägev kõmakas vastuoluliste nõiduste kokkupõrkest.

Olen ise üles kasvanud ikka ja jälle Kunksmooriks olemisest unistades ja pole oma kujutlustes jätnud ruumi teistele nõidadele. Usun, et kõik lapsed kehastuvad oma lapsepõlves aegajalt nõiaiks, kasutades mänguks lasteraamatuist ammutatud fantaasiat. Ühiskonnas järjest kiiremini iseteadlikumaks arenevad lapsed on vajanud ka lastekirjandusse endiga samaväärseid ja samaealisi nõianeiusid, ärgem seejuures unustagem, et lastega samavanad nõiakesed on tegelikult juba mitmeid kordi vanemad. Noored on toonud uued tuuled nõiakultuuri, lõhkunud müüdi nõianinadest ja inetusest ning asunud rivaalitsema just suuresti muinasjuttude loodud nõiakuvandiga – luua seljas sõitva kongus ninaga vanamooriga. Nii nagu inim põlvkondade vahel on erimeelsused ja arusaamatused, võiks arvata, et sama toimub ka nõiapõlvkondade vahetumisel. Tasapisi seda eesti nõiasugu lahti harutades peaks saama oodatud vastused.

Lastele mõeldud nõialood on vaid vähestes raamatutes läbinisti fantastilise maailma lood, enamjaolt elab siiski nõid reaalses maailmas ning teeb inimeste keskel oma üleloomulikke tempe. Sõna nõid tähendus on samuti defineeritav reaalsuse ja üleloomulikkuse omavahelise seose läbi. Eesti rahva mütoloogia tunnistab nõidasid juba enne ristiusku, toona põhjast tulenevate mõjude tõttu nimetati meie piirkonnas vaimumaailmaga ühenduses olevaid *tarkadeks*, nad omasid teadmisi ja võimeid inimeste abistamiseks ning nende kaudu oli rahvas seotud loodusesse uskumisega. Niikaugele kui

ulatub rahvauskumus, on olemas olnud hää ja kuri ning kui tarkadeks nimetatud kasutasid oma võimeid kurjasti, hakati rahvasuus neid nõidadeks nimetama. Kuigi alati on kõiki posijaid kardetud, muutusid nõiad ühiskonnas järjest ebasoosituimaks, toimusid meie alalgi 17.sajandil mitmed nõiaprotsessid, kus põletustuleriidale sattumiseks piisas ka olematust seosest nõiaga. Kui muinaslood räägivad enamasti meesoost tarkadest, siis nõia nime all tuntakse pigem naisterahvaid, arvatavasti seetõttu, et naised kippusid kergemini saatanaga mesti lööma. Siiski on meie esivanemate uskumused ja pärimused kandunud suuliselt põlvest põlve edasi ning olnud lastekirjanduse nõidadele mitmekülgeks aineseks.

Lugusid ja laule on lastele loetud ja lauldud juba ammu enne kirjanduse tekkimist, rääkides lastekirjandusest on tugevaks alustalaks Kreutzwaldi 1866. aastal ilmunud „Eesti rahva ennemuistsed jutud”. Nendes juttudes kohtume mitme aitajast vanatargaga, kes hädasolijatele oma nõuandeid jagavad. Valisin välja ühe tuntud muinasjutu „Vaeslapse käsikivi”, kus vaeslapsele ilmutab end nõiana nimetatud Põhja tark, kes küll soomlastele omane nõid, aga peamine on see, et rahvajuttudes on lombakatel hallihabemikel tarkadel oluline roll aidata hädasolijaid, eks olnud neist mõni eesti sugugi. Siinkohal võiksid kõik poisikesed tunda uhkust, et meesoost targad on olnud nii rahvasuus kui lastekirjanduses ühed vägevamad nõiad. August Jakobsoni muinasjututöötlustes korrastab loomadevahelisi suhteid mitte tark ega nõid, vaid metsaisa, kelle puudutus või sõnad omal ajal muutsid loomad just sellisteks nagu me neid tänapäeval tunneme. Ka siin on tegemist suure tarkusega, et jagada loomadele õiglaselt rammu ja kavalust. Muinasjutte on palju, tarkasidki neis mitmesuguseid, seetõttu tundes aukartust muistse rahvasuu vastu, nimetaksin lastekirjanduse nõiapere esiisaks halli habemega Targa.

Nõiast esiema leidmisel ei saanud üle ega ümber tõlkelistest muinasjutukogumikest, mis paljuski on aidanud luua kuvandit nõiast kui õelast kongus ninaga vanamoorist. Ometi peaksin kurjade ja üleloomulike kalduvustega muinasjutueitede asemel eesti lastekirjanduse nõidade esiemaks Krõõta 1901. aastal ilmunud Ansomardi „Jalgsemaa Kitse-eide muinasjuttudest”. Krõõt oli autori hoidjatädi, kes ühiskonnas tuntud ja kardetud kui nõid, soolapuhuja, lausuja, tuuletark, kuid hinnatud neljapäeva õhtuste juttude pajatamise eest. Ansomardi on teda ka põhjalikult kirjeldanud, mis vastab suuresti juba tuntud nõiamoori kuvandile, kuid luua asemel oli Krõõdal tarkadele kohane kadakane konkskepp ja hoolimata tema oletatavast tarkusest, kuidas ja

mida ta inimestele nõiduda oskas, ei osanud ta Ansomardi isa jutu järgi isegi endale pörsast nõiduda.

Kui Krõõt elas igapäevaselt inimeste kõrval ja jutustas neljapäeva õhtuti lastele lugusid, siis Oskar Lutsu 1920. aastal ilmunud „Nukitsamehes” on sarviline nõiapere pagenud metsasügavusse ja vana tige nõiamoor hoopis kimbutab lapsi, hoides Itit ja Kustit vangistuses ja sundides neid enda heaks tööle. Kuigi on kasutatud sõna *nõid*, ei ole nõidumisest juttu, kurjust jagub sellest hoolimata küllaga. Häädus aga võidab lõplikult kurjuse, kui Iti ja Kusti perekond ühe nõialapse Nuki suudavad nõiaelust päästa, ametlikult perekonnaseisuametis lapsendada ja Ants nimeks talle anda.

Samal perioodil ja paarkümmend aastat edasi valitsevad nõiatemaatilises lastekirjanduses Juhan Jaigi kõikvõimalikud üleloomulikud olendid, sealhulgas leidub ka nõidasid. Kui Jaik on oma juttude tegelased puugid, täid ja teised inimesi kimbutavad olendid üsna julgeiks loonud, siis nii Üdsimärdi nõiad, koer Tuksi nõidunud nõid, kui ka teised nõialised tunduvad olevat nende väikeste poolnähtamatute olendite kõrval üsna tagasihoidlikud. Samuti võib seda tagasihoidlikkust nimetada üldse 20.sajandi esimese poole nõidade kohta, muidugi ei tohtinud ka lapsi ülemäära nõialugudega hirmutada, aga siiski polegi suurt kedagi esile tõsta.

Uusi nõidu ootas eesti lastekirjandus kolmkümmend aastat, kuni viimaks hakkas neid tulema ja tundub, et peale tänast lendab neid aastatepikku veelgi juurde. 1969. aastal ilmus Kalju Kanguri lasteraamat „Timbu-Limbu ja kaval kääbus”. Lumemõldrid unne nõidunud kuri nõid on selles loos tõesti kuri, oma küürude ja kongus ninaga, sorakil juustega toetab ta aga endiselt kuvandit. Küll aga sõidavad nõiad uuendusena juba paarkümmend aastat tolmuimejatega, luud on iganenud. Nagu oleks varasemates algupärandites neid luuaga sõitvaid nõidu nõnda ohtralt olnud. Päril põnev oli avastada, et Peeter Sauteri ja tema laste kirjutatud „Lasteraamat” 2004. aastal jutustab loo kahest nõiast, kelleks on tavalised inimesed, üks on arst ja nad joovad ohtralt õlut ning sõidavad tolmuimejaga. Seega tõesti, tolmuimeja pole mingi väljamõeldud üksiknähtus, vaid täiesti tunnustatud nõia liiklusvahend. Samuti võib esitada küsimuse, et kas Sauterite meessoost joobnud arstist nõid on tõesti 150 aasta jooksul põhjakäinud Tark? Ja kui Kanguri kuri nõid poleks moevooludega kaasa läinud, vaid luuale truuks jäänud, kuidas siis oleks tolmuimejasse imetud nõia kadumine üldse lahenenud. Hilisemalt on Kangur veel jutustanud teisest kurjast nõiast Sutraputrast, kuid ka tema lugu jäi üsna lühidaks. Võib

vaid järeldada, et Kangur on lastele tutvustanud kurjasid nõidasid, aga näidanud, et hääduš võidab ja lõpetanud nõidade elutee.

Peale üksikuid episoodilisi nõidu, tuli lastekirjandusse 1973. aastal esimene nõidstaar Kunksmoor Aino Pervikult. Kunksmoori kirjeldus pikast luisest vanaeidest on küürus mooride kuvandi kõrval juba palju tublim saavutus. Temas on küllaga inimlikkust, mis teeb temast häätahtliku ravitseja, kellel on lai tundeskaala. Ta on edev, ta on loodusarmastaja, samas on ta korraks oma kaasaja linnadaam; ta on naine, kes vajab sära, hellust, armastust. Kunksmoor on loodususku eestlastest nõiatarkade järeltulija. Muidugi on ka Kunksmoor luuast ära pööranud ja kasutab sõiduks moodsamat vahendit kollast õhupalli. Samasse aastakümneendisse mahub ka Silvia Rannamaa kunstmuinasjutude kogumik, kus ühe loo peategelaseks on Nösperi Nõnni Natuke, kes on vana kuulsa nõiamoori Nösperi Nõnni taimedest tehtud nõianeiu. Nad elavad ennemuiste ja neid ümbritsev on muinasjutulik. Nösperi Nõnni Natuke on esimene nõiatüdruk, kes ei näe välja nagu nõid, vaid pigem kui kaunis looduslaps, samuti ei taha ta luuaga sõita ega nõidumist harrastada. Peale emakese surma, aga võtab ta kohustused üle ja hakkab aitama printsil. Tema nõiapiga saatus lõpeb nutma puhkedes, kui temast saab vesikupp. Nösperi Nõnn ise aga tundub üsna samalaadne olevat Kunksmooriga, Natuke aga mõjub nende kõrval ja üldse kogu eelnevas nõiarepertuaaris süütult, aga ta on väärt nõianeiu, kes ei hakka kohe kasutama vägevaid nõidusi ega võta ette suurejoonelisi tempe, vaid jääb malbeks ja vaoshoituks ning targaks.

90-ndate tõeline nõidus on Edgar Valteri raamat „Iikast”, mis ilmus 1998. aastal. Iika on nõiaohtu plika, kes just läbinud nõiakooli ja läheb nõiatarkusi koguma. Ta on nooruke, ta ei näe välja nagu kuvandinõid, pigem omanäoline looduses uitaja, temas pole kurjust, vaid häätahtlikkus ja lapselikud vigurid. Iika juures mõjub ka paljuski see, kuidas Valter jutustatud loo ümber on joonistanud vastava pildimaailma. Kui jälgida nõiaraamatute illustratsioone, siis tihtipeale hääd nõida ongi kujutatud muhedana, aga kurjale on kurjust iga detaili ja värviga veelgi süvendatult juurde antud. Iikast on eeskujuga saanud ka kaks järgmist nõianeiu Laana ja Nöbinina. Kolme nõianeiu ühendab looduslähedus, noorus, aitamissoov ning nad kõik mõjuvad Nösperi Nõnni Natukese kõrval kui iseteadlikud noored nõiad, kelle tegemised ja otsused on arvestatavad ka täiskasvanute maailmas. Omavahel sarnanevad paarid Nösperi Nõnni Natuke ja Peipsi nõid Laana ning punapäised lapilistes kleidikestes Iika ja Nöbinina, kes võiksid lausa

oma sarnasuse, äkilisuse ja energilisuse poolest õed olla. Samuti on mõlemad neid äsja lõpetanud nõiakooli ja suundunud nõiatarkuste ning koduotsinguile, mõlemad seltsivad hää meelega neid ümbritsevate inimestega, erinevuseks jälle ainult aeg, kus nad seiklevad. Ometigi on nõiad ju ajatud. Nösperi Nõnni Natuke ja Laana on täiesti loodusnõiad, mõlemad on sündinud taimest. Siingi on ajaline erinevus, Natuke elab muinaslugude ajas ja Laana tänapäeval, püüdes loodust ja loomi päästa inimeste kahjutegudest. Aga hoolimata sarnasustest ja erinevustest on neli noort nõiaplikat kõik vaieldamatult püüdlilikud ja tublid järgima vanasid nõiatraditsioone ravimtaimedest, luuaga sõitmisest ja hääd tegemisest. Nad on kõik justkui tavalised tüdrukud, kellel on võimed, nad on lastele omaealised nõidkangelased, kes maailmapäästmise kõrval ei kaota oma lapsemeelsust, uljust ja naeru ning suhtlevad lastega kui omasugustega.

Kunksmoori konkurendiks võiks pidada Raamatukogunõid Rosaaliet, kellest Siiri Laidla 2008. aastal ilmunud samanimelises raamatus jutustab. Rosaalie oma kõhetu luidra eidekese moodi välimusega sarnaneb kahtlaselt palju Emmeliinele, kasvõi see, et neid ühendab metsa asemel meri. Kunksmoor elas päris keset merd saarekesel, Rosaalie elab mereäärses linnakeses ja valvab raamatukogu. Mõlemal mooril on omad kiiksud ja oma kindla rütmiga elustiil, nad lubavad endale veidrusi ja ülemeelikusi ning kui Kunksmoor ja kapten Trumm leidsid teineteist, siis Rosaalie on tükk aega armunud Georg Lurichisse, kuid aegade möödudes abiellub ta lõpuks Lurichi sugulasega Ludvig Õigemeelega. Looduslähedasele Kunksmoorile on lisandunud loodust armastav, kuid linnarahva seltsi nautiv Rosaalie. Kuidagi on ka Siiri Laidla suutnud Rosaalie õeks kirjutada Nukitsamehest pärit kurja vanamoori, peaaegu sada aastat on küll möödas, kuid nõiad elavad kaua ja nüüd leiavad õed teineteist taas. Samuti on Nukitsamehest Antsust saanud Laidla raamatus Vassili Nurmkana, mis keerab minu isikliku lastekirjandusekogemuse üldse peapeale. Vassili Nurmkana, kes pea sada aastat tagasi Nukitsamehest juba Antsuks muutus, kui mitu identiteedimuutust võib üks lastekirjanduse tegelane aegade jooksul ikka teha? Või kujuneb temast uus lastekirjanduse meesnõid, jäid tal ju sarvekondid alles. Just meesnõidadest on tegelikult küll puudus, aga ometi on karja nõiapreilite ja -mooride kõrval ka kaks täiesti arvestatavat meesnõida – Kivinõid ja Karlutt. Heljo Männi Kivinõid on tuntud juba televisiooniseriaalset „Nõiakivi” ja jõudnud ka raamatusse, aga kas tuleb koheselt meelde, kes on Karlutt? Pealtnäha täiesti tavaline keskealine Tallinna mees, kes käib tööl nõiakontoris ja natukene häbeneb luuaga sõita. Ta on Henno Käo

luksuslikust fantastikapärandist, 1993. aastal ilmunud „Dondijuttude” üks häid kangelasi, kes võitleb tontide ja kummituste, paharettide ja vaimude vastu. Karluti nõidade kambal on kontor, kuhu saabuvad teated hädasolijatest, keda Karlutt siis päästma tõttab. Tuleb ka välja, et Karlutt on tegelikult kõige kaasaegsem nõid, linnanõid, isegi Rosaalie elutses looduslähedamas keskkonnas.

Kivinõid on aga põline metsasees kivi sees konutaja, kes loomavanaemasid kivikujuks ja nooremaks muudab. Kivinõid on üsna üksik ja nukker oma kivi sees ning ta küll püüab head teha, kuid see ei pruugi hea olla teistele. Põhimõtteliselt kuulub Kivinõid oma vanuse, stiili ja olekuga Kunksmooriga ühte põlvkonda, Karlutt esindab siinkohal ainsana seda lüli, mis jääb noorte nõiapiiigade ja mooride vahele, nooremapoolse nõianaise rollis pole kedagi, pole ka ühtegi pereemast nõida. Kui välja jätta Nukitsamehest Tõlpat ja Mõhku kasvatav nõiamoor ning mitte arvestada väga episoodilisi Iika kasuemast nõidasid ning Nöbinina varasemat sugupõlve, siis tähtsamatel nõidadel siiski lapsi pole. Samuti suri ka üsna koheselt Nösperi Nönn kui Natuke oli neiuks sirgunud. Seega on ikka puudu üks moodne nõiaema.

Lisaks neile säravatele karakteritele lendlevad lasteraamatuis veel teisedki nõiad, küll üsna vähe, aga siia sobiksid ka märkida viis luual tiirutavat nõida – Krämoonia, Kärna-Küllü, Mõira-Mari, Pumba-Mammi ja Väike-Krooks Markus Saksatamme „Võlur Sinku-Vinku ja nõiatrall” raamatust. Tegemist on 10aastase Piia-Miia mängumaal Tutulutumaal nõiduvate ääretult rumalate nõiamooridega, kelle nõidumised alati viltu lähevad ning nad üksteise peale väga pahased on. Suure nõiapere äärealale jäävad seega lisaks mõnede proosaraamatute nõiamooridele luuaga seiklema ka lasteluules ja näidendites elavad nõiad. Tundub, et sai üsna rahumeelselt nõiad perepildi tarbeks kokku paigutatud, hääde nõidadena esinevad raamatute peategelased, kelle seiklused on seotud teiste aitamisega ning nende tegemised on oma lõbususes lastele õpetlikud. Kurjadest nõidadest kirjutatakse niigi nõnda vähe ja lühidalt, et nende väheldane osakaal selles nõiaperes erimeelsusi ei tekita. Tähelepanu pööraaksin ka kahele 80-ndatel ilmunud lasteraamatule, kus jutustatakse tavalistest vanematest naistest püüdes neid identifitseerida nõia läbi. Rein Põdra „Kuldvitsas” keskendub lugu nimega „Nõia maja” ühele külanaisele Juulile, kes hoiab teistest eraldi ja tema maja näeb veider välja, rahvas kutsub teda nõiaaks. Loo moraaliks on see, et kui keegi elab teistmoodi ja loodusega suheldes ei ole ta veel nõid. Lõbusama loo jutustab Ira Lember raamatus „Tädi

Fantaasia”, kus kaks last vaidlevad nõidade olemasolu üle. Üks neist püüab teist hirmutada, et alumisel korrusel elab nõid, tal on luud ning ta nõiub, kuna ükskord läinud väike poiss uksest sisse ja kohe tuli välja must kass. Asja selgitades muidugi oli tegemist tavalise vanema naisega, kes trepikoda aegajalt pühkis.

Võib öelda, et eesti lastekirjanduse nõiad on küll välimuselt ja iseloomult väga erinevad, aga neid kõiki ühendab miski, see on loodusega kooskõlas elamine. Samuti on oluline ühendav tegur ikkagi luud ja seda just nooremate nõidade jaoks, see on üks osake nõiaidentiteedist. Samuti usuvad kõik ravimtaimedesse ja nõiakeedusesse. Siinkohal eristuvad Kivinõid ja Karlutt – mehed, kellel pole aega taimetarka mängida, Karlutt aitab teisiti. Ainus, mis väga toredates lasteraamatutes vajaka jäi nii nõiamooridel kui neiudel olid nõiasõnad, enamus kasutas vaid pobinat. Eks ole omajagu tõsi, et nõiasõnu kõvasti lausuda ei tohi, aga selles osas teeb igatahes Nöbinina Abrakadabrakale ja Rosaalie surriki-murrikile silmad ette Kivinõid, kellel juba nõiduslauludest puudus ei tule.

Püüdsin nõidadest ka joonistada perepildi, mille põhjal võin öelda, et kui aeg ja vanus nõidade puhul pole olulise tähtsusega, siis ometigi on saja aasta jooksul hallidest küürus nõimamooridest sirgunud tunduvalt värvikamad ja sirgeseljalisemad nõiamoorid ning kelmikad nõianeid, kes oma ravitsemise põhitöö juures ei unusta seiklusi. Tänapäevane nõiaring ongi täis, lõpetuseks tahaksin lugeda lastelaulude raamatust „Meie kiisul kriimud silmad” ette ühe rahvalaulu, mille sõnum on üsna lähedane nõidumisele:

Varesele valu,
harakale haigus,
muule linnule muu tõbi,
kivi külge, kännu külge,
hobustega tulgu, härgadega mingi,
vinna-vänna väravast,
iga nelja tuule poole.

Kasutatud kirjandus:

Lasteraamatud:

Ansomardi „„Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud” ja teisi jutte”, 2008

Jaik, J. „Imede küla”, 2008

Jaik, J. „Nõiutud Tuks”, 1999

Jaik, J. „Pombi ja Üdsimärdi nõiad”, 1993

Jaik, J. „Kaarnakivi”, 1980

Jakobson, A. „Ööbik ja vaskuss”, 1997

Järv, A. lastelaulude kogumiku koostaja „Meie kiisul kriimud silmad”, 2007

Kangur, K. „Timbu-Limbu ja kaval kääbus”, 2008

Kass, K. „Nõianeiu Nöbinina”, 2010

Kens, K. „Lillede kuningriik. Peipsi nõid Laana”, 2005

Kreutzwald, Fr. R. „Eesti rahva ennemuistsed jutud”, 1978

Käo, H. „Dondijutud”, 1993

Luts, O. „Nukitsamees”, 1986

Laidla, S. „Raamatukogunõid Rosaalie”, 2008

Lember, I. „Tädi Fantaasia”, 1985

Mänd, H. „Nõiakivi”, 2010

Pervik, A. „Kunksmoor”, 2011

Pöder, R. „Kuldvits”, 1982

Rannamaa, S. „Nösperi Nõnni natuke”, 2011

Saksatamm, M. „Võlur Sinku-Vinku ja nõiatrall”, 2008

Sauterite perekond „Lasteraamat”, 2004

Valter, E. „Iika”, 1998

Muu kirjandus:

Eisen, J. M. „Eesti mütoloogia”, 1995

Eisen, J.M. „Esivanemate varandus”, 2000

Russell, J.B. „Nõiakunsti ajalugu”, 2001